

Marcin Fatałski

<https://orcid.org/0000-0002-7613-3569>

Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego

„Utrzymać Iran po stronie Zachodu”*. Ewolucja polityki Stanów Zjednoczonych wobec kryzysu irańskiego (1951–1953)

Abstrakt: Artykuł ukazuje ewolucję polityki USA wobec kryzysu międzynarodowego wywołanego w 1951 r. nacjonalizacją przemysłu naftowego w Iranie. Temat jest przedstawiony w oparciu o nowo opublikowane dokumenty archiwalne.

Słowa kluczowe: USA, Iran, ropa naftowa, nacjonalizm, zimna wojna.

Abstract: The article discusses the evolution of US policy towards the international crisis provoked by the nationalization of the Iranian oil industry in 1951. The article is based on newly published archival documents.

Keywords: USA, Iran, oil industry, nationalism, cold war.

Przewrót, który doprowadził w sierpniu 1953 r. do obalenia irańskiego premiera Mohammada Mosaddeka, jest jednym z kamieni milowych w najnowszej historii Iranu i wydarzeniem brzemiennym w skutki dla polityki międzynarodowej. Sierpniowy pucz przekreślił bowiem próbę realizacji przez irański ruch nacjonalistyczny programu emancypacji ekonomicznej Iranu,

* Zastępca sekretarza stanu George C. McGhee o celach polityki USA w Iranie. Memorandum of Conversation, by Richard Funkhouser of the Office of Near Eastern Affairs, 14 V 1951, w: *Foreign Relations of the United States, 1951, The Near East and Africa*, t. V, Washington 1982, s. 309.

powiązanej z przebudową ładu politycznego państwa, stwarzając warunki do ukształtowania się autokratycznego systemu rządów szacha Mohammada Rezy Pahlawiego. Już wkrótce po upadku Mosaddeka powszechnie uznano w Iranie, że istotną rolę w wydarzeniach 28 Mordada (odpowiada w kalendarzu irańskim 19 VIII 1953 r.) odegrały Stany Zjednoczone¹.

Po przewrocie rozpoczął się okres ścisłego sojuszu między Waszyngtonem i Teheranem, którego kres przyniosła rewolucja irańska w 1979 r. Ze względu na bliski związek Mohammada Rezy z Waszyngtonem i silną identyfikację „zadekretowanej nowoczesności” Pahlawich z modelem kulturowym świata zachodniego źródeł wrogości między porewolucyjnym Iranem a USA poszukuje się m.in. w roli, którą Stany Zjednoczone odegrały w zahamowaniu przemian zainicjowanych przez irański Front Narodowy z Mosaddekiem na czele².

Celem tego artykułu jest pełniejsze przedstawienie uwarunkowań i ewolucji polityki USA wobec kryzysu irańskiego lat 1951–1953 w oparciu o nowe źródła. Zagadnienie to nie zostało w polskiej literaturze historycznej i politologicznej przedstawione całościowo od czasu opublikowania monografii Łukasza Hirszowicza³.

Jedną z pierwszych publikacji otwarcie podejmujących kwestię zaangażowania USA w przewrót były wspomnienia Kermita Roosevelta jr., byłego funkcjonariusza CIA i szefa operacji TPAJAX (kryptonim tajnej operacji obalenia rządu Mosaddeka)⁴. Dowodziły wprawdzie zaangażowania USA w irański kryzys polityczny i przewrót, nie ujawniały jednak pełnego kontekstu wydarzeń i uwarunkowań polityki amerykańskiej. Opublikowany w 1989 r. w ramach serii „Foreign Relations of the United States” (FRUS) zbiór dokumentów poświęcony polityce USA wobec Iranu w latach 1952–1954 wywołał sprzeciw historyków ze względu na wielce ograniczony wybór. Pominięto właściwie te dokumenty, które dowodzić mogły udziału USA w obaleniu Mosaddeka⁵.

¹ A. Rahnama, *Overthrowing Mosaddeq in Iran: 28 Mordad/19 August 1953*, „Iranian Studies” 2012, t. XLV, nr 5, s. 664.

² Na temat stosunków amerykańsko-irańskich w okresie rządów ostatniego szacha istnieje bogata literatura. Do klasycznych prac należą m.in.: J.A. Bill, *The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations*, New Haven 1988; M.J. Gasiorowski, *U.S. Foreign Policy and the Shah. Building a Client State in Iran*, Ithaca–London 1991.

³ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953. Nafta, nacjonalizm, imperializm*, Warszawa 1958. Warto podkreślić trafność wielu ocen sformułowanych 60 lat temu przez tego badacza, bez żadnego dostępu do źródeł archiwalnych.

⁴ K. Roosevelt, *Counter coup. The Struggle for the Control of Iran*, New York 1979. Faktyczne ukazanie się publikacji, datowanej na rok 1979, odsunięte zostało na 1980 r. z uwagi na stan stosunków amerykańsko-irańskich w okresie rewolucji. Z perspektywy wywiadu brytyjskiego wydarzenia przedstawia: C.M. Woodhouse, *Something Ventured*, London 1982. MI6 nadała operacji kryptonim „Boot”.

⁵ *Foreign Relations of the United States* (dalej: FRUS) 1952–1954, *Iran 1951–1954*, t. X, Washington 1989; W.B. McAllister, J. Botts, P. Cozzens, A.W. Marrs, *Toward „Thorough, Accurate and Reliable”. A History of the Foreign Relations of the United States Series*,

Przełomowe znaczenie miało ujawnienie przez „The New York Times” na swojej stronie internetowej raportu CIA przedstawiającego przebieg tajnej operacji obalenia Mosaddeka w 1953 r.⁶ Autorem raportu był Donald N. Wilber, jeden z organizatorów operacji TPAJAX, iranista i znawca Bliskiego Wschodu, zarazem pracownik CIA. Raport Wilbera, przygotowany na zamówienie CIA, stał się zasadniczym źródłem dla badaczy wydarzeń z 1953 r. Jednak i jego wartość bywa podważana⁷. W 2017 r. ukazał się wreszcie długo oczekiwany tom FRUS, który rzuca światło na wiele elementów polityki USA wobec kryzysu irańskiego lat pięćdziesiątych XX w. Jest to bez wątpienia najbardziej kompletny w tej chwili zbiór źródeł dokumentujących ewolucję stanowiska USA wobec rządów Frontu Narodowego i proces dojrzewania decyzji o poparciu przewrotu w Teheranie⁸.

Stany Zjednoczone, ingerując w politykę wewnętrzną Iranu, nie zapoczątkowały nowej tendencji, kraj ten podlegał już bowiem wcześniej obcym wpływom⁹. Ekspansji mocarstw, określanych w Iranie mianem północnego (Rosja) i południowego (Wielka Brytania) sąsiada, sprzyjała prowadzona przez dynastię Kadzarów polityka sprzedawania koncesji. Najbardziej bodaj spektakularnym przykładem tej polityki było udzielenie przedsiębiorcy brytyjskiemu Williamowi Knoxowi d’Arcy’emu w 1901 r. koncesji na poszukiwanie i wydobycie ropy naftowej. Utworzona w 1909 r. na jej podstawie Angielsko-Perska Spółka Naftowa, przemianowana później na Angielsko-Irańską Spółkę Naftową (Anglo-Iranian Oil Company – AIOC), miała prawo wydobycia ropy naftowej na obszarze całego Iranu z wyjątkiem północnych, pozostających pod kontrolą rosyjską, prowincji¹⁰. Udzielona Brytyjczykom koncesja była niekorzystna dla Iranu, gros bowiem zysków z wydobycia i sprzedaży tego surowca miało trafiać do brytyjskich właścicieli. Rząd Iranu przyjął takie rozwiązanie z powodu swojej słabości politycznej i gospodarczej: Brytyjczycy byli w stanie finansować odwierty w poszukiwaniu ropy. Iran miał uzyskać 20 tys. funtów szterlingów w gotówce, 20 tys. w akcjach towarzystwa naftowego, 16% zysków

Washington 2015, s. 261–276.

⁶ D.N. Wilber, *Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran, November 1952 – August 1953*, Washington 1954, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-index.html> (dostęp: 1 X 2020).

⁷ Por. uwagi Ervanda Abrahamiana, w: idem, *The Coup. 1953, the CIA, and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations*, New York 2015, s. 7–8. Obiekcje Abrahamiana wydają się przesadzone, gdyż Wilber przedstawiał subiektywny obraz wydarzeń, który z pewnością miał podkreślić jego własną rolę. Tekst powstał wszakże na wewnętrzne potrzeby Agencji.

⁸ FRUS 1952–1954, *Iran 1951–1954*, Washington 2017. Jako że w tekście przywoływane są dwa tomy FRUS, obejmujące ten sam okres i dotyczące Iranu, dla ułatwienia lektury nowy tom oznaczyłem w przypisach datą wydania (2017).

⁹ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 11.

¹⁰ N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Kraków 2007, s. 67.

z eksploatacji ropy oraz opłatę za użytkowanie górnicze¹¹. Najpoważniejszą stratą Iranu było zwolnienie spółki z podatków (w tym dochodowego), które zapewniają państwu udział w najpoważniejszej części zysku przedsiębiorstwa, szczególnie znaczącej w czasach hossy. Rola tego surowca zaczęła szybko rosnąć, szczególnie po powzięciu przez Londyn decyzji o przejściu brytyjskiej marynarki wojennej na zasilanie ropą. Pierwszy lord admiralicji Winston Churchill, podejmując wspomnianą decyzję o zmianie paliwa napędzającego statki brytyjskie, skłonił także rząd do zakupu kontrolnego pakietu akcji towarzystwa¹².

Iran podlegał w tym okresie ważnym przemianom politycznym. Rewolucja konstytucyjna na początku XX w. doprowadziła wprawdzie do zmiany ustroju państwa, jednak konsolidacja władzy politycznej nastąpiła dopiero w warunkach autokratycznych rządów Rezy Szaha, który ustanowił w 1925 r. rządy nowej dynastii. Odsunięcie Rezy od władzy w 1941 r. w wyniku interwencji wojskowej Wielkiej Brytanii i ZSRR i objęcie tronu przez jego syna Mohammada Rezę Pahlawiego otworzyło okres częściowej liberalizacji życia politycznego w Iranie¹³. Był to dla Bliskiego i Środkowego Wschodu początek epoki zasadniczych przemian po zakończeniu II wojny światowej. Nowy, wyłaniający się ład międzynarodowy charakteryzował się ogromnym wzrostem znaczenia USA i Związku Radzieckiego. W naturalny sposób mocarstwa zachodnioeuropejskie ustępować miały tym dwóm mocarstwom w rejonach swojej dotychczasowej hegemonii. Innym ważnym elementem opisywanego procesu przebudowy porządku światowego było ujawnienie się aspiracji krajów pozostających dotychczas w różnych formach zależności od Zachodu. Iran należał do grupy państw, które choć formalnie suwerenne, pozostawały pod znaczącym wpływem mocarstw. W Iranie ostrze ruchu nacjonalistycznego skierowane było przeciwko hegemonii ekonomicznej brytyjskiej spółki naftowej i pozycji Wielkiej Brytanii.

Konflikt irańsko-brytyjski o kontrolę nad przemysłem naftowym narastał już od lat trzydziestych XX w. Zasady koncesji d'Arcy'ego zmieniono w 1933 r. Nowa umowa, rzekomo korzystniejsza dla Iranu, miała obowiązywać do 1951 r. Jednak w rzeczywistości sytuacja nie uległa poprawie¹⁴. Pod wpływem przemian na świecie (zmiana podziału zysków między państwami a przedsiębiorstwami naftowymi na bardziej korzystne dla krajów surowcowych) i presji w samym Iranie Teheran żądał modyfikacji warunków umowy między Iranem a AIOC. Spółka zgodziła się na pewne zmiany (choć nieodpowiadające nowym rozwiązaniom w innych krajach), co zaowocowało

¹¹ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 20–21; L. Maugeri, *The Age of Oil. The Mythology, History and Future of the World's Most Controversial Resource*, Westport 2006, s. 23.

¹² L. Maugeri, op. cit., s. 22–23.

¹³ E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton 1982, s. 169 i n.

¹⁴ Szerzej na ten temat zob. Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 21.

porozumieniem dodatkowym w 1949 r. Warunki tego porozumienia stały się przedmiotem ostrej krytyki w Iranie. W tej sytuacji umowa nie miała właściwie możliwości przejścia drogi parlamentarnej¹⁵. To właśnie porozumienie dodatkowe stało się katalizatorem powstania Frontu Narodowego, wielonurtowego ruchu nacjonalistycznego wymierzonego przeciw ustępstwom Iranu w sprawie koncesji naftowej AIOC¹⁶.

To ugrupowanie o wyraźnym nastawieniu nacjonalistycznym zdobyło czołową pozycję na irańskiej scenie politycznej. Program Frontu odpowiadał bowiem w pełni nastrojom społecznym¹⁷. Do rozwoju emocji nacjonalistycznych przyczyniła się interwencja zbrojna Wielkiej Brytanii i ZSRR. Wprawdzie doprowadziła ona do odsunięcia autorytarnego władcy, ale dowiodła boleśnie słabości Iranu. Zaowocowała też radykalnym osłabieniem władzy centralnej, powodując chaos i wzrost przemocy w kraju. Wzmogły się ogromnie resentymenty antybrytyjskie¹⁸. Dążenia Irańczyków koncentrowały się na kwestii uniezależnienia Iranu od Wielkiej Brytanii, którego najważniejszym etapem miało być przejęcie kontroli nad wydobywaniem i sprzedażą ropy naftowej. Był to najważniejszy punkt programu Frontu Narodowego, którego czołową postacią stał się Mohammad Mosaddek. Aczkolwiek centralnym zagadnieniem kryzysu irańskiego lat 1951–1953 wydaje się spór wokół nacjonalizacji irańskiej ropy naftowej, nie był to jedyny cel Frontu Narodowego i Mosaddeka. Od początku idea nacjonalizacji miała wymiar polityczny. Deklarowano bowiem, iż krok ten służyć winien emancypacji Iranu spod wpływów brytyjskich oraz budowie w tym kraju ładu demokratycznego¹⁹.

Jakkolwiek niechęć do Wielkiej Brytanii była jednym z głównych rysów światopoglądu Mosaddeka, to właśnie zachodni model ustrojowo-polityczny stanowił dla niego punkt odniesienia. Uznając Brytyjczyków za kolonizatorów grabiących jego ojczyznę, podziwiał jednocześnie system polityczny Wielkiej Brytanii, aczkolwiek w jego dziewiętnastowiecznym wydaniu²⁰. Nie ma w tej postawie sprzeczności, intencją premiera była bowiem pełna emancypacja Iranu, a jej warunkiem – przyjęcie zachodniego modelu rozwoju. Opowiadał się za wprowadzeniem w Iranie monarchii konstytucyjnej na wzór brytyjski, w której władca wypełniający funkcje ceremonialne jest wyłączony z bieżącej („brudnej” – dodawał Mosaddek) gry politycznej²¹.

¹⁵ Ibidem, s. 38–39.

¹⁶ F. Azimi, *The Quest for Democracy in Iran. A Century of Struggle Against Authoritarian Rule*, Cambridge 2008, s. 139 i n.

¹⁷ L. Hirszowicz, op. cit., s. 70–80.

¹⁸ F. Azimi, *The Quest for Democracy in Iran...*, s. 120–122.

¹⁹ H. Katouzian, *Mosaddeq's Government in Iranian History*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, red. M.J. Gasiowski, M. Byrne, Syracuse 2004, s. 5.

²⁰ E. Abrahamian, *Historia współczesnego Iranu*, tłum. N. Nowak, Warszawa 2001, s. 113–114.

²¹ Por. przemówienie Mosaddeka, obszernie cytowane, w: E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions...*, s. 262.

Oslabienie pozycji Wielkiej Brytanii w regionie zachęcało zwolenników emancypacji Iranu do działania. Naturalnym punktem oparcia w walce o niezależność stawały się Stany Zjednoczone, które już przecież zajęły miejsce Wielkiej Brytanii w Grecji i Turcji. Były też w stanie zapewnić Iranowi wsparcie gospodarcze²².

Postulat wyparcia Brytyjczyków z Iranu i przejęcia kontroli nad złożami ropy wysuwały także inne ugrupowania, których rozwojowi sprzyjała liberalizacja życia politycznego po abdykacji Rezy Szaha. Należały do nich środowiska fundamentalistów religijnych (jak radykalni Fedaini Islamu), dążące także do odwrócenia zmian w duchu sekularyzacji i modernizacji narzuconych przez Pahlawiego²³. Lata kryzysu naftowego były czasem aktywności politycznej wpływowych duchownych z ajatollahem Abolghasem Kaszanim na czele. Jednak wydaje się, że najsprawniejszą strukturą organizacyjną dysponowała partia Tude („Lud”). Określana mianem partii komunistycznej, stworzona i działająca z poparciem Moskwy (co ułatwiła znakomicie okupacja północnego Iranu przez ZSRR), Tude odżegnywała się jednak od komunizmu, łącząc różne nurty ideowe i głosząc program umiarkowany, by uzyskać możliwie szerokie poparcie. Tudeowcy postulowali przywrócenie ładu konstytucyjnego i obronę praw i wolności obywatelskich, ale też domagali się, by koncesja na wydobycie ropy przeszła na rzecz ZSRR²⁴. Partia nie budowała swojej pozycji jedynie w oparciu o protekcję Moskwy. Wzrost nastrojów lewicowych i będące ich źródłem napięcia społeczne stwarzały warunki aż nadto korzystne dla działalności Tude.

W warunkach narastającej radykalizacji politycznej w Iranie dwór i elity polityczne próbowały utrzymać kontrolę nad nastrojami społecznymi. Ustabilizowaniu sytuacji służyć miała nominacja nowego premiera, gen. Alego Razmary. Mocarstwa zachodnie postrzegały młodego szacha jako polityka słabego, wymagającego wsparcia przez osobę bardziej zdecydowaną i wpływową. Wybór padł na gen. Razmarę, który sam od pewnego czasu zabiegał o to, by mocarstwa zobaczyły w nim gwaranta utrzymania ich pozycji w Iranie, choć stawiał warunki dotyczące sposobu działania AIOC²⁵. Nowy premier miał reputację „człowieka Amerykanów”²⁶. Wydaje się jednak, że to przede wszystkim Brytyjczycy pośredniczyli między szachem a Razmarą²⁷. W coraz

²² Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 37–38.

²³ F. Azimi, *The Quest for Democracy in Iran...*, s. 128–130.

²⁴ Ibidem, s. 127–128; M. Abassy, *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Kraków 2013, s. 461–464.

²⁵ A. Milani, *Eminent Persians. The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941–1979*, t. I, Syracuse 2008, s. 486.

²⁶ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 93. Azimi twierdzi, że Razmara „was favored by the Americans, the British, and initially by the Shah”. Zob. F. Azimi, *The Quest for Democracy in Iran...*, s. 141. W rzeczywistości jednak cesarz był niechętny generałowi. Por. A. Milani, *Eminent Persians...*, s. 486.

²⁷ A. Milani, *Eminent Persians...*, s. 486–487.

trudniejszych warunkach premier wybrał drogę niezależności politycznej, choć zasadnicze porozumienia, w tym dotyczące pomocy ekonomicznej USA i współpracy wojskowej, pozostały w mocy²⁸. Premier rozgrywał skomplikowaną grę, odczytywaną przez stronę amerykańską jako próba równoważenia wpływów wielkich mocarstw w Iranie. Nie rozpoznawano w pełni intencji Razmary, dostrzegając jednak wyraźne ocieplenie stosunków między Teheranem i Moskwą, co bardzo stronę amerykańską niepokoiło. Obawiano się, że polityka Razmary może ułatwić wejście Iranu w orbitę wpływów radzieckich²⁹. W skomplikowanej sytuacji wewnętrznej nie mógł Razmara liczyć na szacha obawiającego się, że ambitny generał podaży drogą jego własnego ojca Rezy i sięgnie po pełnię władzy³⁰. Razmara rządził w warunkach nasilającej się presji ze strony sił politycznych, ostro krytykujących podział zysków z eksploatacji ropy naftowej. Prym w krytyce wiedli Front Narodowy i jego lider Mosaddek, mający wsparcie ajatollaha Kaszaniego³¹. Razmara dążył do renegecjonowania układu z Brytyjczykami i poszukiwał poparcia w medźlisie, lecz stanowisko komisji naftowej pod przewodnictwem Mosaddeka szło już znacznie dalej. Zapewne na spotkaniu premiera z komisją Mosaddeka na początku listopada 1950 r. po raz pierwszy padł postulat nacjonalizacji³². Otwarcie postawił go Mosaddek 17 grudnia na posiedzeniu medźlisu, argumentując, że nie sposób negocjować ze stroną mającą w swej gestii pakiet kontrolny akcji³³. Razmara dążył do zmiany zasad podziału zysków brytyjskiej spółki naftowej, lecz nie popierał idei nacjonalizacji, uznając ją zapewne za nierealistyczną. Niezasłużona reputacja obrońcy interesów mocarstw, którą zyskał wśród najbardziej radykalnych sił politycznych, przyniosła mu zgubę. Premier padł ofiarą zamachu ze strony działacza Fedainów Islamu. Amerykanie widzieli w tym ruchu „ekstremistyczny odłam małej, ale głośniejszej grupy religijnych reakcjonistów i ksenofobów w medźlisie”³⁴. Grupa ta okazała się w czasie kryzysu nacjonalizacyjnego nie tylko głośniejsza, lecz niejednokrotnie sprawcza politycznie, także w krytycznych dniach przewrotu sierpniowego 1953 r. Aczkolwiek USA z niepokojem obserwowały pewne zbliżenie Razmary i ZSRR, jego śmierć traktowano jako ogromne zagrożenie dla stabilności Iranu. W Waszyngtonie odrzucano pogłoski o udziale Moskwy w zgładzeniu premiera, uważano

²⁸ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 94; G.R. Afkhami, *The Life and Times of the Shah*, Berkeley 2009, s. 120.

²⁹ Dispatch From the Embassy in Iran to the Department of State, 23 II 1951, FRUS (2017) 1952–1954, *Iran 1951–1954*, s. 9.

³⁰ Ibidem, s. 13, 15.

³¹ M.R. Ghods, *The Rise and Fall of General Razmara*, „Middle Eastern Studies” 1993, t. XXIX, nr 1, s. 26.

³² G.R. Afkhami, op. cit., s. 120.

³³ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 76.

³⁴ Memorandum Prepared in the Office of National Estimates, Central Intelligence Agency, 9 III 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 16.

natomiast, że komuniści irańscy są beneficjentami problemów wewnętrznych kraju, do których doszło wskutek zamachu³⁵. Mimo obaw uważano, że rząd irański kontroluje sytuację i nie ma poważnego ryzyka rychłej destabilizacji kraju, którą Moskwa mogłaby wykorzystać do interwencji wojskowej³⁶. Jednak w długiej perspektywie aktualne pozostawało przekonanie o groźbie „utrąty” Iranu na rzecz ZSRR. „Niepewność polityczna i gospodarcza połączona z szowinizmem i nastrojem fanatyzmu religijnego wytwarzają atmosferę sprzyjającą sowieckiej działalności wywrotowej. Nacjonalizacja przemysłu naftowego oraz kolejne zabójstwa czołowych osobistości irańskich, nawet szacha, łatwo mogą doprowadzić do całkowitego załamania irańskiego rządu i porządku społecznego, w wyniku czego powstanie reżim prosowiecki przekształcając Iran w państwo satelickie [ZSRR]”³⁷ – oceniano w Waszyngtonie.

Kwestia zabezpieczenia dostępu do złóż ropy wiązała się jedynie pośrednio z interesami USA, które zaspokajały własne zapotrzebowanie na ten surowiec z innych źródeł. Ropa irańska odgrywała jednak istotną rolę w gospodarce brytyjskiej i Europy Zachodniej. Z punktu widzenia USA przejęcie kontroli nad Iranem przez ZSRR oznaczało łatwą ekspansję komunizmu w innych krajach regionu i zagroziłoby bezpieczeństwu USA. „Z tego powodu USA powinny kontynuować swoją politykę podejmowania wszelkich możliwych działań, by Iran nie padł ofiarą komunizmu”³⁸.

Cel polityki USA wobec Iranu był sformułowany jasno. Od początku uwiadczały się wszakże różnice zdań między Departamentem Stanu a CIA, zarówno co do oceny roli, jaką odgrywali poszczególni aktorzy irańskiej sceny politycznej, jak i co do wyboru środków i zakresu oddziaływania na sytuację w Iranie. „Nieświęte przymierze”, jak określano w CIA sojusz ruchu nacjonalistycznego i środowisk związanych z ajatollahem Kaszanim na rzecz nacjonalizacji, było w ocenie wywiadu zasadniczym zagrożeniem dla prozachodniego kierunku polityki Iranu³⁹. Zastępca dyrektora CIA Allen W. Dulles wyrażał obawę, iż brak zdecydowanych działań Zachodu, swoiste wyczekiwanie, niesie ryzyko przejęcia władzy w Teheranie przez siły antyzachodnie. „Czuję, że utrzymanie dotychczasowego trendu oznacza możliwość utraty Iranu dla Zachodu w ciągu najbliższych dwunastu miesięcy” – stwierdzał

³⁵ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Berry) to the Deputy Under Secretary of State (Matthews), 15 III 1953, FRUS (2017), 1952–1954, s. 39.

³⁶ Special Estimate: The Current Crisis in Iran, Washington 16 III 1951, FRUS (2017), 1952–1954, s. 42.

³⁷ Paper Prepared in the Directorate of Plans, Central Intelligence Agency, [b.d.], FRUS (2017) 1952–1954, s. 19.

³⁸ Draft Statement of Policy Proposed by the National Security Council, 14 III 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 23–24.

³⁹ Paper Prepared in the Directorate of Plans, Central Intelligence Agency, [b.d.] [1951], FRUS (2017) 1952–1954, s. 20.

Dulles. W oparciu o tę ocenę formułowano w CIA program większego zaangażowania USA w Iranie, wskazując, że działaniom wywiadu muszą towarzyszyć inne instrumenty oddziaływania, jak pomoc ekonomiczna czy wojskowa. Operacje wywiadu miały służyć m.in. oddziaływaniu na irańską opinię publiczną, wspieraniu bądź kreowaniu środowisk politycznych mogących przeciwstawić się radykalnej prawicy i lewicy bądź ją neutralizować⁴⁰. Departament Stanu forsował bardziej umiarkowaną politykę, wierząc, że szach z nowym premierem zdołają opanować sytuację. Nadzieje wiązali Amerykanie z szefem rządu, którym został powiązany z dworem były ambasador Iranu w USA Hosejn Ala⁴¹. Silne emocje społeczne w Iranie o wyraźnym zabarwieniu nacjonalistycznym skłaniały Waszyngton do powściągliwości w poparciu dla Ali i szacha, w obawie by nie zyskali reputacji amerykańskich marionetek. Ruch nacjonalistyczny postrzegano jako rzeczywistą siłę, którą trudno będzie okiełznać bądź rozbić⁴². Okazała się to trafna diagnoza, choć w nadchodzących miesiącach dyplomacja amerykańska będzie pokładała nadzieje właśnie we Frontie Narodowym, przede wszystkim zaś w jego przywódcy, Mosaddeku.

Aczkolwiek Front Narodowy nie dysponował większością w parlamencie, trudno było wyobrazić sobie, by medżlis oparł się artykułowanym na ulicach żądaniom społeczeństwa. 15 marca przyjęto ustawę o nacjonalizacji przemysłu naftowego, rekomendowaną przez komisję Mosaddeka. 20 marca po akceptacji senatu i podpisie szacha uchwała weszła w życie. Nie oznaczała jednak natychmiastowej nacjonalizacji. Akt ten sformułowano bowiem w ten sposób, że oznaczał on zainicjowanie prac nad nacjonalizacją, której zasady miała opracować właściwa komisja⁴³. Strona amerykańska uznała, że stwarza to szansę na poszukiwanie kompromisu, pod warunkiem wszakże uznania przez Londyn i AIOC nacjonalizacji co do zasady i potraktowania jej jako podstawy dalszych negocjacji⁴⁴. Komisja naftowa kierowana przez Mosaddeka przyspieszyła prace nad przejęciem przez Iran przemysłu naftowego, co doprowadzić musiało do przesilenia politycznego. Poparcie społeczne dla nacjonalizacji otworzyło Mosaddekowi drogę do władzy, bowiem upadek przeciwnego decyzji w tym kształcie rządu Hosejna Ali był nieuchronny⁴⁵.

⁴⁰ Memorandum From the Deputy Director for Plans, Central Intelligence Agency (Dulles) to Director of Central Intelligence Smith, 28 III 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 46–50.

⁴¹ W notatce określa się Alę jako „strongly pro Western”. Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Berry) to the Deputy Under Secretary of State (Matthews), 15 III 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 39.

⁴² Ibidem, s. 39–40.

⁴³ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 101–102.

⁴⁴ The Secretary of State to the Embassy in Iran, 17 III 1951, FRUS 1952–1954, *Iran 1951–1954*, t. X, s. 26; M. Elm, *Oil, Power and Principle. Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*, Syracuse 1992, s. 112.

⁴⁵ M. Clark, *Premier Quits As Iran Speeds Nationalization of Oil Fields*, „The New York Times”, 28 IV 1951.

29 IV 1951 r., kiedy w myśl uchwały senatu szach mianował Mosaddeka premierem, medżlis przyjął jednogłośnie uchwałę nacjonalizacyjną. Podpisana przez szacha weszła w życie, zapoczątkowując poważny międzynarodowy kryzys⁴⁶.

Decyzja o nacjonalizacji irańskiej ropy naftowej wywołała gwałtowny sprzeciw Londynu. Stanowisko Wielkiej Brytanii było uwarunkowane czynnikami ekonomicznymi, politycznymi i do pewnego stopnia emocjonalnymi. Rząd brytyjski i spółka naftowa działały wspólnie na rzecz odzyskania majątku przedsiębiorstwa, stojąc na stanowisku, że nacjonalizacja to kradzież własności Wielkiej Brytanii i złamanie umów, których jednostronne zerwanie było zdaniem Brytyjczyków niedopuszczalne⁴⁷. Sir Donald Ferguson, podsekretarz stanu w Ministerstwie Paliw i Energii (Fuel and Power), pisał: „To brytyjska przedsiębiorczość (*enterprise*), umiejętności i wysiłek pozwoliły odkryć ropę w perskiej ziemi, wydobyły tę ropę, zbudowały rafinerię, rozwinęły rynek dla perskiej ropy w 30 lub 40 krajach [...]. Żadna z tych rzeczy nie mogłaby i nie zostałaby zrobiona przez rząd perski ani naród perski”⁴⁸. Pozbawienie Wielkiej Brytanii własności oznaczało, że budżet brytyjski tracił kwoty uzyskiwane z tytułu sprzedaży ropy naftowej przez AIOC oraz swobodny dostęp do zasobów ropy.

W tych okolicznościach celem rządu brytyjskiego, kierowanego wówczas przez Clementa Attlee, stało się odsunięcie Mosaddeka od władzy. Wszelkie działania, które miały służyć temu celowi, były do 1952 r. realizowane przez Brytyjczyków, w oparciu o ich zasoby materialne oraz istniejącą w Iranie sieć wpływów. Zauważmy w tym miejscu, iż środowiska probrytyjskie w Iranie nie były tożsame z antymosaddekowskimi rojalistami. Część „anglofilów” bardziej obawiała się utraty pozycji Wielkiej Brytanii w Iranie niż podważenia pozycji szacha⁴⁹.

Spodziewano się, że odpowiedzią brytyjską na nacjonalizację przemysłu naftowego będzie interwencja zbrojna. Początkowy entuzjazm Londynu w tym kierunku osłabł wobec ujawnienia różnych przeszkód, jakie wyłoniły się już na wczesnym etapie przygotowań operacji wojskowej, przyczyniając się do powzięcia decyzji o porzuceniu pomysłu zbrojnej interwencji w Iranie⁵⁰. Działanie takie rodziło także ryzyko zaangażowania ZSRR, który mógł wprowadzić wojsko do Iranu w oparciu o porozumienie z 1921 r.⁵¹

⁴⁶ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 103.

⁴⁷ M.A. Heiss, *The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup...*, s. 179–180.

⁴⁸ Cyt. za: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup...*, s. 307.

⁴⁹ F. Azimi, *Unseating Mosaddeq*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup...*, s. 37.

⁵⁰ S. Marsh, *Anglo-American Relations and the Labour Government's 'Scuttle' from Abadan: a Declaration of Dependence?*, „The International History Review” 2013, t. XXXV, nr 4, s. 828.

⁵¹ Memorandum From the Assistant Director of the Office of National Estimates (Langer) to Director of Central Intelligence (Smith), 20 IV 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 66.

Brytyjskim koncepcjom interwencji zbrojnej zdecydowanie przeciwny był rząd amerykański. Obawiano się, że Wielka Brytania podejmie zasadnicze kroki, które pogłębią radykalizację Irańczyków, prowadząc do „utrąty Iranu”. Tym spowodowany był nacisk strony amerykańskiej na rząd brytyjski, wówczas rozważającej samodzielną akcję wymierzoną w Iran⁵². Szybko jednak miało się okazać, że obie strony sporu o nacjonalizację ropy będą oczekiwały wsparcia od USA.

Brytyjczycy podjęli rozmowy z rządem Mosaddeka, jednak ich propozycje sprowadzały się w istocie rzeczy do zwiększenia udziału Iranu w zyskach AIOC. Poirytowany Mosaddek przyspieszył przejęcie infrastruktury spółki, w tym dokumentów AIOC. Aczkolwiek ambasador brytyjski raportował do Londynu z ulgą, że udało się zabezpieczyć „większość ważnych i kompromitujących dokumentów”, władze irańskie i tak zdobyły materiały dowodzące ingerencji brytyjskiej w życie polityczne Iranu przy użyciu manipulacji i korupcji. Pikanterii całej sprawie dodawał fakt, że dokumenty dowodziły finansowania przez spółkę antyamerykańskich publikacji w Iranie, które miały zniechęcić USA do zaangażowania się po stronie Iranu⁵³.

W odpowiedzi na faktyczne przejęcie spółki Londyn zastosował wobec Iranu sankcje gospodarcze, których celem było zmuszenie Teheranu do ustępstw, m.in. zamrożono aktywa irańskie w Wielkiej Brytanii i wstrzymano eksport ważnych produktów do tego kraju. Najpoważniejszą retorsją miała być blokada sprzedaży irańskiej ropy naftowej, której podporządkowały się także przedsiębiorstwa amerykańskie. Wymuszony przez Londyn bojkot eksportu ropy irańskiej okazał się bardzo skuteczny, powodując spadek produkcji z 650 tys. baryłek dziennie w 1950 r. do 20 tys. baryłek dziennie w 1953 r.⁵⁴ Spadek dochodów pogarszał radykalnie sytuację ekonomiczną Iranu, wzmagając napięcia społeczne.

Londyn zwrócił się również w maju 1951 r. do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, wnosząc nie tylko o rozstrzygnięcie sporu o nacjonalizację spółki naftowej, ale także o wydanie tymczasowych środków zabezpieczających, które uniemożliwiłyby Iranowi sprzedaż ropy⁵⁵. Niezależnie od zastosowanej presji ekonomicznej Brytyjczycy planowali odsunięcie Mosaddeka od władzy⁵⁶.

Każdy scenariusz zakładający wykorzystanie drogi parlamentarnej do obalenia Mosaddeka musiał zakładać zaangażowanie władcy. Szach pozornie przychylił się do suflowanych mu przez stronę brytyjską pomysłów,

⁵² Memorandum From the Deputy Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Berry) to Secretary of State Acheson, 3 IV 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 53.

⁵³ M. Elm, op. cit., s. 116–120.

⁵⁴ L. Maugeri, op. cit., s. 66.

⁵⁵ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 190–197.

⁵⁶ F. Azimi, *The Overthrow of the Government of Mosaddeq Reconsidered*, „Iranian Studies” 2012, t. XLV, nr 5, s. 695.

ale Brytyjczykom nie ufał⁵⁷, oni zaś podejrzewali go o podwójną grę⁵⁸. Jego stosunek do Mosaddeka określony był jednak nie tyle stanowiskiem wobec nacjonalizacji przemysłu naftowego, ile obawami przed ambicjami politycznymi premiera⁵⁹. Wraz z umacnianiem pozycji Mosaddeka narastała niechęć władcy do tego polityka, jednak szach oczekiwał, że premier zostanie odsunięty od władzy na skutek erozji własnego zaplecza politycznego. Przesilenie polityczne w Iranie i upadek Mosaddeka powinny być zatem konsekwencją spodziewanego przez Mohammada Rezę narastania napięć wewnętrznych, nie zaś akcji zorganizowanej z inspiracji Londynu przez oponentów Mosaddeka. W konsekwencji Mohammad Reza oparł się silnej presji Brytyjczyków, którzy skłaniać się wówczas zaczęli ku rozwiązaniom najbardziej radykalnym⁶⁰.

Kluczowe dla obu stron konfliktu było stanowisko USA. Londyn liczył na poparcie ze strony USA, które mogły wyrzucić presję na Iran i wymusić ustępstwa w sprawie nacjonalizacji ropy naftowej bądź współdziałać w kierunku odsunięcia Mosaddeka. Rząd brytyjski wykazywać zaczął skłonność do dyskusji z USA na temat – dotychczas starannie pomijany – wykorzystania ropy irańskiej przez oba państwa⁶¹. Podobnie rząd irański chciał widzieć w Stanach Zjednoczonych oparcie w sporze z Wielką Brytanią. Dotychczasowe działania USA miały na celu powiązanie Iranu z Zachodem, a w szczególności ze Stanami Zjednoczonymi. USA udzielały Iranowi pomocy ekonomicznej w oparciu o programy wypracowane w ślad za deklaracją zawartą w osławionym „punkcie czwartym” prezydenta Harry’ego Trumana, czyli zapowiedzią wsparcia ekonomicznego dla krajów rozwijających się⁶². Stąd płynąć mógł wniosek dla strony irańskiej, iż Waszyngton nie pozostanie obojętny na sytuację Iranu poddanego presji brytyjskiej.

Administracja Trumana nie zamierzała poprzeć polityki Londynu wobec Iranu. Od początku kryzysu irańskiego kierownictwo amerykańskie wyrażało obawę przed możliwością destabilizacji Iranu i ryzykiem rozciągnięcia kontroli radzieckiej nad tym krajem. Pogląd ten wpływał zasadniczo na politykę USA w okresie całego kryzysu naftowego lat 1951–1953. Nie był to jednak nowy pogląd. Truman jeszcze przed rozpoczęciem kryzysu irańskiego przywiązywał wielką wagę do położenia Iranu. Sytuacja tego kraju miała w jego ocenie kluczowe znaczenie dla stabilności w regionie i utrzymania tam pozycji USA. Podkreślając konieczność większego zaangażowania USA w Korei, Truman w czerwcu 1950 r. stwierdzał: „Jeśli postawimy się im [komunistom w Korei – M.F.] jak zrobiliśmy to w Grecji trzy lata temu,

⁵⁷ Idem, *Unseating Mosaddeq...*, s. 33.

⁵⁸ A. Milani, *The Shah*, New York 2012, s. 150.

⁵⁹ G.R. Afkhami, op. cit., s. 133–134, 147, 155.

⁶⁰ A. Milani, *The Shah...*, s. 151; por. H. Katouzian, op. cit., s. 6.

⁶¹ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 112–113.

⁶² J. Shively, „*Good Deeds Aren't Enough*”: *Point Four in Iran, 1949–1953*, „*Diplomacy & Statecraft*” 2018, t. XXIX, nr 3, s. 413–431.

nie podejmą dalszych kroków. Jeśli jednak będziemy bierni, wejdą do Iranu i przejmą cały Bliski Wschód”⁶³. W okresie narastania kryzysu uznano, że powstaje groźba utraty przez Zachód dostępu do ropy irańskiej i zasobów tego surowca na Bliskim Wschodzie w ogóle. Ropa irańska wzmacniałaby potencjał ZSRR dążącego do dominacji na Bliskim Wschodzie. Utrata Iranu oznaczała ekspansję Moskwy w rejon Zatoki Perskiej i Oceanu Indyjskiego, „niemal nieuchronne” zwycięstwo komunizmu w Afganistanie i groźbę dominacji radzieckiej także w Pakistanie, Iraku, Arabii Saudyjskiej i w Indiach⁶⁴. Połączeni szefowie sztabów postulowali podjęcie przez USA „zdecydowanych działań” w celu rozwiązania „problemu irańskiego”, które zapewni prozachodnią orientację Iranu⁶⁵.

W Waszyngtonie rozumiano wszakże procesy społeczno-polityczne zachodzące w Iranie i szerzej, w krajach Trzeciego Świata. Dlatego kierownictwo amerykańskie oczekiwało kompromisowego rozwiązania sporu brytyjsko-irańskiego o własność przemysłu naftowego w Iranie. „Bardzo nas niepokoi stanowisko rządu brytyjskiego. Są oznaki, że rozważa «twardy» kurs w Iranie, co naszym zdaniem będzie krańcowo niebezpieczne” – czytamy w analizie opracowanej w Departamencie Stanu⁶⁶. Strona amerykańska stała na stanowisku, że warunkiem jakiegokolwiek porozumienia między Londynem a Teheranem musi być uznanie nacjonalizacji, co jasno komunikowano Brytyjczykom, wywierając na nich nacisk, by rozpoczęły negocjacje z Teheranem⁶⁷. Departament Stanu odrzucał brytyjskie propozycje kompromisu jako niewystarczające i w konsekwencji nieakceptowalne dla strony irańskiej⁶⁸. Brytyjczycy wciąż bowiem próbowali utrzymać przeważający udział we własności spółki, w skrajnym przypadku proponując stopniową nacjonalizację trwającą do 1993 r. (*sic!*). Amerykanie wskazywali, że kompromis powinien pójść w kierunku uznania nacjonalizacji z uwzględnieniem przez Iran udziału Brytyjczyków w zarządzie spółki bądź utworzenia nowego przedsiębiorstwa irańsko-angielskiego zarządzającego produkcją ropy. Strona amerykańska była bardzo wyczulona na nastroje nacjonalistyczne w Iranie. Uznano, że jeśli Brytyjczycy pójdą na ustępstwa, „Stany Zjednoczone udzielą odpowiedniego,

⁶³ Cyt. za: M. Byrne, *The Road to Intervention*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup...*, s. 201.

⁶⁴ Memorandum by the Joint Chiefs of Staff to the Secretary of Defense (Lovett), 10 X 1951, FRUS 1952–1954, t. X, s. 220–222.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 221.

⁶⁶ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian and African Affairs to Secretary of State, 3 IV 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 52.

⁶⁷ President Truman to Prime Minister Attlee, 31 V 1951, FRUS 1952–1954, t. X, s. 60–61. Truman wyraźnie naciskał na zaangażowanie rządu brytyjskiego, choć formalnie był to spór między spółką naftową a rządem irańskim.

⁶⁸ Memorandum of Conversation, by Richard Funkhouser of the Office of Near Eastern Affairs, „Discussion of AIOC Problem with U.S. Oil Companies Operating in Middle East”, 14 V 1951, FRUS 1951, t. V, s. 309.

aczkolwiek cichego wsparcia”⁶⁹. Wyraźnie unikano antagonizowania Irańczyków. Brytyjczycy wykazywali jednak brak zrozumienia dla konieczności ustępstw. Odrzucali amerykańskie propozycje, przypisując administracji Trumana odpowiedzialność za usztywnienie stanowiska rządu irańskiego. Brytyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych głosiło, iż bez silnego przekonania o pomocy USA Mosaddek byłby skłonny do przyjęcia żądań brytyjskich⁷⁰. W Waszyngtonie odrzucano ten sposób rozumowania, uznając wiarę rządu brytyjskiego w bardziej pojednawcze stanowisko Teheranu w przypadku odsunięcia Mosaddeka za bezpodstawną. „W świetle gwałtownego wzrostu fanatycznego nacjonalizmu irańskiego wątpimy, by bardziej umiarkowany rząd mógł dojść do władzy w Iranie” – oceniano w CIA. Nawet stanowisko Mosaddeka tłumaczono silną presją społeczną⁷¹. Sekretarz obrony USA Robert Lovett wróżył polityce brytyjskiej w Iranie podobną porażkę, jaką poniosła w sprawie palestyńskiej⁷².

Administracja Trumana dystansowała się od Wielkiej Brytanii, jednak ze względu na potencjalne konsekwencje nacjonalizacji przemysłu naftowego nie zamierzała również opowiedzieć się po stronie Mosaddeka. Waszyngton nie mógł zlekceważyć interesów swojego strategicznego sojusznika, jakim była Wielka Brytania. USA obawiały się także, że uznanie arbitralnej decyzji Iranu będzie precedensem, za którym podążą inne państwa, które zmierzając do emancypacji politycznej i ekonomicznej, przejmą kontrolę nad zasobami wykorzystywanymi przez Zachód⁷³. W warunkach zimnej wojny utrata dostępu do tych zasobów niosła fundamentalne zagrożenia polityczne, szczególnie w kontekście ostrej rywalizacji z ZSRR o wpływy w krajach Trzeciego Świata. Z tego powodu strona amerykańska poparła ogłoszony przez Londyn bojkot ropy irańskiej⁷⁴. Podkreślić jednak należy, że Brytyjczycy, ogłaszając ten bojkot, zamierzali osiągnąć inne cele, niż Waszyngton szanując stanowisko brytyjskie w tej kwestii.

Forsując ideę kompromisu w sprawie przyszłości spółki, starannie równoważyła administracja Trumana poparcie dla stron sporu naftowego. Poparcie okazywane przez Stany Zjednoczone rządowi irańskiemu wynikało z przeświadczenia, że utrzymanie Mosaddeka u władzy odsuwa scenariusz destabilizacji

⁶⁹ Progress Report Prepared for the National Security Council, 2 V 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 76–78.

⁷⁰ Foreign Secretary Morrison to Secretary of State Acheson, 7 VII 1951, FRUS 1952–1954, t. X, s. 82–84.

⁷¹ Memorandum From the Assistant Director of the Office of National Estimates (Langer) to Director of Central Intelligence Smith, 20 VI 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 103.

⁷² J.A. Bill, *op. cit.*, s. 75.

⁷³ Memorandum of Conversation, by Richard Funkhouser of the Office of Near Eastern Affairs, „Discussion of AIOC Problem with U.S. Oil Companies Operating in Middle East”, 14 V 1951, FRUS 1951, t. V, s. 313–314.

⁷⁴ M.A. Heiss, *op. cit.*, s. 186.

Iranu i przejścia nad nim kontroli przez Moskwę. Uznawano bowiem premiera za jedyne polityka irańskiego obdarzonego autorytetem pozwalającym na doprowadzenie do kompromisowego zakończenia sporu irańsko-brytyjskiego o ropę bez ryzyka utraty władzy⁷⁵. Waszyngton starał się skłonić irańskiego premiera do kompromisu, którego główne założenie polegało na uznaniu przez Wielką Brytanię nacjonalizacji ropy naftowej, z zachowaniem prawa AIOC do zarządzania przemysłem naftowym i udziału w zyskach z tego tytułu⁷⁶.

Przybliżeniu kompromisu między Londynem i Teheranem służyć miała misja pod kierunkiem doświadczonego dyplomaty amerykańskiego Averella Harrimana, która z woli Trumana w połowie lipca 1951 r. przybyła do Teheranu. Rząd brytyjski odniósł się do misji Harrimana co najmniej sceptycznie, strona irańska zaś starała się wykorzystać amerykańskie obawy przed rewoltą komunistyczną w Iranie, argumentując, że brak możliwości eksploatacji zasobów ropy skieruje zradikalizowane masy ku komunizmowi⁷⁷. Harriman próbował skłonić Irańczyków do przyjęcia, jako podstawy negocjacji, zasad, na których opierała się działalność spółek naftowych w innych krajach Bliskiego Wschodu. Znał stanowisko amerykańskiego przemysłu naftowego, który choć krytyczny wobec AIOC, zdecydowanie bronił „równego podziału zysków”⁷⁸. Rząd Mosaddeka chciał jednak pójść zdecydowanie dalej, choć premier był otwarty na pośrednictwo Harrimana, licząc, że nacisk USA skłoni Londyn do kompromisu⁷⁹. Udało się stronie amerykańskiej skłonić irańskiego premiera do rozmów z przybywającą do Iranu w sierpniu 1951 r. brytyjską misją Richarda Stokesa. Mosaddek proponował rekompensatę dla AIOC według zasad, na których oparta była nacjonalizacja przemysłu w Wielkiej Brytanii. Tę propozycję Londyn odrzucał, licząc wciąż na odsunięcie Mosaddeka. Istota oferty Stokesa polegała na uznaniu surowca za własność Iranu, lecz zachowaniu kontroli nad wydobyciem, rafinacją i sprzedażą ropy przez brytyjskie przedsiębiorstwo. Londyn zakończył negocjacje, zaostrzając jednocześnie sankcje gospodarcze nałożone na Iran, m.in. wycofując większość pracowników z pól naftowych (których Iran nie mógł zastąpić wobec braku własnych wyspecjalizowanych kadr)⁸⁰.

⁷⁵ Dispatch From the Embassy in Iran to the Department of State, 4 V 1951, „Estimate of the Political Strength of the Mosaddeq Government”, FRUS (2017) 1952–1954, s. 82.

⁷⁶ M. Elm, op. cit., s. 125. Truman pisał do Mosaddeka, że USA oczekują porozumienia, które „zaspokoi pragnienie narodu irańskiego nacjonalizacji zasobów ropy naftowej, zabezpieczając zarazem podstawowe interesy brytyjskie i zabezpieczając dostawy irańskiej ropy dla gospodarki wolnego świata”. President Truman to Prime Minister Mosaddeq, 1 VI 1951, FRUS 1952–1954, t. X, s. 61.

⁷⁷ M. Elm, op. cit., s. 129.

⁷⁸ Ibidem, s. 127, 130.

⁷⁹ The Ambassador in Iran (Grady) to the Embassy in the United Kingdom, 29 VII 1951, FRUS 1952–1954, t. X, s. 124–125.

⁸⁰ M. Elm, op. cit., s. 135–141.

Wprawdzie to stanowcze deklaracje premiera irańskiego skłoniły Londyn do zerwania negocjacji, jednak strona amerykańska obarczała także Brytyjczyków odpowiedzialnością za niepowodzenie rozmów. Sam Harriman, podsumowując swoje rozmowy w Teheranie, stwierdził, że nigdy nie spotkał się z równie niechętnym (*malignant*) stanowiskiem koncernu (zarządu AIOC)⁸¹. Amerykańscy negocjatorzy uważali, że Brytyjczycy negocjują w oderwaniu od realiów politycznych Iranu, upierając się przy zachowaniu kontroli nad przemysłem naftowym przez spółkę brytyjską, miast zgodzić się na jej umiędzynarodowienie⁸². Okazją do podjęcia kolejnej próby pośrednictwa między rządem irańskim a brytyjskim była wizyta, jaką Mosaddek złożył w Stanach Zjednoczonych w październiku i listopadzie 1951 r. w związku z posiedzeniem Rady Bezpieczeństwa ONZ. Licząc na mediację ze strony USA i usiłując pozyskać poparcie amerykańskie, Mosaddek przekonywał, że beneficjentami upadku gospodarki Iranu pozbawionego w wyniku polityki brytyjskiej możliwości eksportu ropy zostaną komuniści, USA zaś zmuszone będą toczyć wojnę w Iranie niczym w Korei⁸³. W Departamencie Stanu dostrzegano istotę gry Brytyjczyków, którzy – zmuszeni okolicznościami – godzili się na pośrednictwo amerykańskie, jednak liczyli na upadek Mosaddeka i powrót do *status quo ante*. „Stosują taktykę, którą zawsze stosowali w Iranie, a która doprowadziła do uchwalenia radykalnych ustaw nacjonalizacyjnych” – stwierdzano w jednej z analiz. Trafniej od Brytyjczyków oceniano też postawę szacha, niechętnego obaleniu Mosaddeka drogą pozaparlamentarną. Uznawano też, że upadek premiera nie rozwiąże problemu ze względu na siłę nastrojów nacjonalistycznych w Iranie⁸⁴. Autor przywołanej analizy postulował wręcz, by USA odcięły się od Brytyjczyków i zapewniły Iranowi obsługę techniczną rafinerii, lecz administracja Trumana, nawet krytyczna wobec Londynu, nie mogła podjąć tak radykalnych kroków.

W Waszyngtonie dobrze uświadamiano sobie duże ryzyko, jakie niosło pozostawienie sprawy irańskiej własnemu biegowi. Strona amerykańska wypracowała propozycję kompromisu (określaną mianem propozycji Mosaddeka-McGhee, od nazwisk premiera i negocjatora z Departamentu Stanu, choć Irańczyk miał do niej szereg zastrzeżeń), zakładającą odsprzedanie przez AIOC rafinerii innemu przedsiębiorstwu, co zlikwidowałoby kwestię odszkodowania. Utworzona po nacjonalizacji Narodowa Irańska Spółka Naftowa byłaby zobowiązana do sprzedaży AIOC określonej ilości ropy, której cena, narzucona porozumieniem, równałaby się cenie ustalonej przez innych

⁸¹ Paper Prepared in the Bureau of Near Eastern, South Asian, and African Affairs, Department of State, 10 X 1951, FRUS (2017) 1952–1954, *Iran* 1951–1954, s. 141; J.A. Bill, op. cit., s. 74.

⁸² M. Elm, op. cit., s. 137.

⁸³ Ibidem, s. 185.

⁸⁴ Memorandum From Henry Villard of the Policy Planning Staff, Department of State, to the Chairman of the Policy Planning Staff (Nitze), 26 IX 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 137–138.

producentów ropy. Negocjacje prowadzone przez Deana Achesona z Anthonym Edenem w Paryżu spełzły jednak na niczym, ku frustracji strony amerykańskiej i oczekującego na ich efekt Mosaddeka. Brytyjczycy propozycję stanowczo odrzucali, argumentując, że bez poparcia USA osamotniony rząd Mosaddeka upadnie, spór naftowy zaś uda się rozwiązać z kolejnym, siłą rzeczy skłonny do kompromisu, premierem irańskim⁸⁵. Z perspektywy czasu kierownictwo amerykańskie obarczyło obie strony odpowiedzialnością za niepowodzenie negocjacji. Irańczykom przypisywano emocjonalny stosunek do kwestii złóż ropy. W konsekwencji wola odebrania Brytyjczykom kontroli nad przemysłem naftowym przeważyć miała nad korzyściami płynącymi z odblokowania eksportu ropy naftowej. Jednocześnie Londyn, w ocenie kierownictwa USA, mylnie założył, że sankcje nałożone na Iran zmuszą rząd irański do ustępstw⁸⁶.

Mosaddek liczył, że USA wesprą funkcjonowanie irańskiego przemysłu naftowego. Jednak amerykańskie spółki naftowe były niechętne wystąpieniu przeciw interesom AIOC, prezydent Truman zaś nie chciał zaostrzać stosunków z Londynem. USA udzielały jednak Iranowi wsparcia w ramach „punktu czwartego”, nie odwracając się zatem od Mosaddeka⁸⁷.

Polityka amerykańska wobec Iranu, oparta na założeniach sformułowanych w połowie 1951 r., polegała na wsparciu szacha uznawanego w Waszyngtonie za „jedyną obecnie źródło ciągłości władzy” w kraju. USA miały zapewniać Iranowi pomoc ekonomiczną i wojskową, budując jednocześnie w społeczeństwie irańskim obraz Stanów Zjednoczonych jako kraju przyjaznego. USA miały skłonić strony sporu o ropę irańską do kompromisu uwzględniającego zasadę nacjonalizacji z jednej strony i zobowiązania wynikające z umów z drugiej. Zamierzano także konsekwentnie powstrzymać Wielką Brytanię przed interwencją zbrojną w Iranie, grożącą oporem Iranu, destabilizacją kraju i inwazją sowiecką. Tę zaś amerykańska Rada Bezpieczeństwa Narodowego uznała za pierwszy krok ku wojnie światowej⁸⁸.

Aczkolwiek symptomy rozczarowania Mosaddekiem w Waszyngtonie widoczne były już w 1951 r., stanowisko amerykańskie wobec irańskiego premiera ewoluowało pod wpływem przesilenia politycznego w lipcu następnego roku. Kryzys wiązał się z procesem formowania nowego rządu po wyborach do medżlisu. Przyniosły one wynik niezadowolający z punktu widzenia Mosaddeka. Front Narodowy odniósł wprawdzie sukces w Teheranie, jednak w parlamencie nie uzyskał większości. Za sprawą głosowania na prowincji irańskiej w medżlisie zasiadła liczna grupa posłów konserwatywnych. Demonstracyjny powrót do Iranu kojarzonego z opozycją antymosaddekowską Ahmada

⁸⁵ M. Elm, op. cit., s. 186–189.

⁸⁶ Memorandum of Conversation, 18 XI 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 420–421.

⁸⁷ M. Elm, op. cit., s. 190.

⁸⁸ Statement of Policy Proposed by National Security Council. Iran, [b.d.], załącznik do notatki NSC z 27 VI 1951, FRUS (2017) 1952–1954, s. 107 i n.

Ghawama wskazywał, że stronnictwo antyrządowe przejdzie do ofensywy⁸⁹. Odpowiedzią na nową sytuację była akcja polityczna Mosaddeka.

Dążąc do przejęcia kontroli nad siłami zbrojnymi, premier zażądał teki ministra wojny. Dotychczas nominacja tego ministra była zwyczajowym uprawnieniem szacha, posiadającego rozległe wpływy w armii stanowiącej jeden z kluczowych filarów monarchii Pahlawich. Zdaniem biografy Mosaddeka, Homy Katouziana, premier podjął starania o zredukowanie pozycji szacha do roli władcy „panującego”, nie zaś realnie rządzącego, spór o Ministerstwo Wojny (przemianowane później na Ministerstwo Obrony) miał więc charakter ustrojowy⁹⁰. W istocie jednak Mosaddek i jego otoczenie usiłowali zneutralizować strukturę władzy pozostającą poza kontrolą rządu. Jak stwierdzał bliski współpracownik premiera Hossein Makki, „sytuacja wyglądała w ten sposób, że ministrowie tworzyli jeden rząd a sztab generalny armii – drugi”⁹¹. Żądanie premiera wywołało jeden z najpoważniejszych kryzysów w latach 1951–1953. Szach odrzucił bowiem żądanie premiera, na co ten zareagował 16 VII 1952 r. rezygnacją z misji tworzenia rządu. W tle decyzji Mosaddeka była też silna opozycja medżlisu wobec propozycji przekazania premierowi nadzwyczajnych uprawnień⁹². Mosaddek po raz pierwszy otwarcie zaatakował władzę, odwoływał się też wprost do ludu, z pominięciem także medżlisu⁹³. Szach nominował nowego premiera, wspomnianego wyżej Ghawama. Zajmując stanowisko wobec kryzysu spowodowanego nacjonalizacją, Ghawam powiedział o „słusznych żądaniach stawianych jednemu towarzystwu”, jednak dał również wyraz woli szukania porozumienia ze stroną brytyjską. Tak też odczytano jego intencje na Zachodzie. Ghawam zwrócił się do strony amerykańskiej o wsparcie finansowe, nie ukrywając pewnej desperacji. Deklarował (za pośrednictwem wysłannika) wolę zakończenia sporu naftowego, argumentował jednak, że wymaga to czasu i ostrożności ze względu na sytuację w Iranie⁹⁴. W rozmowie z ambasadorem amerykańskim Ghawam sondował reakcję amerykańską w wypadku podjęcia przezeń działań służących spacyfikowaniu przeciwników rządu. Premier stwierdził, iż okoliczności mogą skłonić rząd do rozwiązania medżlisu i podjęcia „zdecydowanych działań” (*strong measures*) w celu zaprowadzenia porządku. Działania te mogły ściągnąć na jego rząd krytykę. Henderson wyraził zrozumienie wobec sugestii rozwiązania parlamentu, dodając dyplomatycznie, że premier zachowa reputację, okazując stanowczość w sposób powściągliwy⁹⁵. Amerykanie pokładali

⁸⁹ Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 289–291.

⁹⁰ H. Katouzian, op. cit., s. 10.

⁹¹ Cyt. za: Ł. Hirszowicz, op. cit., s. 294.

⁹² F. Azimi, *Unseating Mosaddeq...*, s. 52–53.

⁹³ E. Abrahamian, *The Coup...*, s. 137–138.

⁹⁴ Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State, 18 VII 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 266.

⁹⁵ Ibidem, s. 273–274.

zatem w Ghawamie wielkie nadzieje. Acheson podszedł ze zrozumieniem do jego oczekiwań, wywierając także presję na Brytyjczyków, by włączyli się do pomocy. Uważał, że wsparcie nowego premiera otwiera perspektywę zakończenia kryzysu w sposób satysfakcjonujący Zachód⁹⁶.

Jednak misja premiera skazana była na porażkę, jako że zgodnie wystąpiły przeciwko niemu główne siły polityczne kraju. Walczący z nowym premierem Front Narodowy uzyskał poparcie kręgów religijnych z Kaszanim na czele. Jak się wydaje, przyczynił się do tego sam Ghawam, występując publicznie przeciw „czarnej reakcji” wzmacniającej „stare przesady”. Po stronie Mosaddeka opowiedziała się także partia Tude, popierając go po raz pierwszy od czasu wybuchu kryzysu wokół nacjonalizacji. Przeciwnicy Ghawama zainspirowali masowe protesty uliczne, których apogeum nastąpiło 21 VII 1952 r. Skutkami tych wydarzeń były dymisja Ghawama i powrót na urząd premiera Mosaddeka⁹⁷. Ten zaś w rozmowie z ambasadorem amerykańskim wyraźnie oskarżył USA o sympatyzowanie z Ghawamem⁹⁸. Wydawało się, że Mosaddek osiągnął wszystkie cele i znalazł się u szczytu swoich wpływów. Szach musiał ustąpić w kwestii kontroli nad armią. Jednak to w tym okresie, zarówno z powodów ambicjonalnych, jak i sporu o ład polityczno-społeczny przyszłego Iranu, zaczęła się dekompozycja koalicji stanowiącej zaplecze Mosaddeka⁹⁹. Wspierający dotąd Mosaddeka Kaszani rozpoczął własną grę wymierzoną przeciwko premierowi, co będzie oznaczało zmianę układu sił w Iranie i wpłynie na reorientację polityki amerykańskiej wobec kryzysu irańskiego¹⁰⁰.

Niepowodzenie misji Ghawama frustrowało polityków amerykańskich, wciąż jednak nie widzieli alternatywy dla Mosaddeka. Pewne nadzieje na kompromis w sprawie przemysłu naftowego wzbudziła propozycja negocjacyjna Mosaddeka, skierowana do Brytyjczyków, dopuszczająca możliwość arbitrażu dotyczącego wysokości odszkodowania dla Wielkiej Brytanii. Henderson wskazywał, że „w obecnych warunkach może być to ostatnia propozycja Mosaddeka”, tym bardziej że wzmocniło go orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości¹⁰¹. Zachęcał stronę brytyjską do poważnego potraktowania oferty irańskiej, ponieważ jej zlekceważenie może spowodować, że „ekstremiści” w łonie Frontu Narodowego nie pozwolą Mosaddekowi na kolejne kroki

⁹⁶ Telegram From the Department of State to the Embassy in the United Kingdom, 18 VII 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 269–270.

⁹⁷ E. Abrahamian, *The Coup...*, s. 138–141.

⁹⁸ Fakhreddin Azimi stwierdził, że dopiero w lutym 1953 r. Mosaddek stracił zaufanie do Hendersona. Gorzkie oskarżenia premiera wyrażone wobec ambasadora wskazują, że nieufność narodziła się już po wydarzeniach 30 Tira (protesty lipcowe). Por. F. Azimi, *The Overthrow of the Government of Mosaddeq...*, s. 699.

⁹⁹ Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State, 3 VIII 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 311.

¹⁰⁰ A. Milani, *Eminent Persians...*, s. 346–347.

¹⁰¹ Position Paper Prepared in the Bureau of Near Eastern, South Asian, and African Affairs, 22 VII 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 291. Zob. też: s. 297, przypis 2.

pojednawcze¹⁰². Zarazem jednak dojrzewała w kręgach polityczno-dyplomatycznych USA myśl o odsunięciu Mosaddeka drogą przewrotu. Ambasador nie dostrzegł jednak kandydata na autora takiej operacji. Przeszkodę upatrywano też w niezdecydowaniu szacha, który musiałby legitymizować zmianę władzy. „Zakończony sukcesem przewrót należałoby przeprowadzić siłami armii irańskiej w imię szacha, ale bez jego wiedzy, jako że zapewne zabrakłoby mu odporności”¹⁰³ – pisał Henderson.

Niepowodzenie brytyjskich działań, mających na celu odsunięcie Mosaddeka za pomocą metod politycznych, skłoniło Londyn do próby zmontowania spisku wojskowego. Kluczową postacią tego antymosaddekowskiego sprzysiężenia miał być gen. Fazlollah Zahedi. Wykrycie tej próby zorganizowania spisku przez władze irańskie doprowadziło do aresztowania osób podejrzewanych o zamiar przeprowadzenia przewrotu¹⁰⁴. Przede wszystkim zaś skutkowało decyzją Mosaddeka o zerwaniu stosunków z Wielką Brytanią i wydaleniu dyplomatów brytyjskich, co rzecz jasna radykalnie ograniczyło możliwość podejmowania jakichkolwiek działań w Iranie przez Brytyjczyków. Porażka tych działań spowodowała, że cała nadzieja Brytyjczyków na odsunięcie Mosaddeka od władzy spoczęła na ich amerykańskim sojuszniku.

Brytyjczycy zwrócili się do strony amerykańskiej z propozycją zorganizowania zamachu stanu w Iranie 8 X 1952 r. Podjęcie wspólnej akcji uzasadniali koniecznością obrony Iranu przed zagrożeniem komunistycznym¹⁰⁵. Świadomie wybrano taką taktykę, w przekonaniu, iż ukazanie groźby skomunizowania Iranu w warunkach kontynuacji rządów Mosaddeka będzie bardziej przekonujące dla Amerykanów od argumentu o potrzebie odzyskania kontroli nad irańską ropą naftową¹⁰⁶. Strona brytyjska przekonywała zatem, że nie ma możliwości osiągnięcia kompromisu z Teheranem w sporze o nacjonalizację oraz nie jest w stanie przeszkodzić skomunizowaniu Iranu. Zgoda na dyskusję o wspólnym zorganizowaniu zamachu stanu w Iranie nie była tożsama z decyzją o jego przeprowadzeniu, ale – jak trafnie zauważał zastępca sekretarza stanu Henry Byroade – stanowiłaby „poważny krok” w tym kierunku¹⁰⁷. Kierownictwo amerykańskie jesienią 1952 r. nie zbliżyło się wszakże do

¹⁰² FRUS (2017) 1952–1954, przypis 2, s. 299.

¹⁰³ Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State, 31 VII 1952, FRUS (2017) 1952–1954, s. 305.

¹⁰⁴ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq, w: Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup...*, s. 227.

¹⁰⁵ State Department, Memorandum of Conversation, Byroade to Matthews, „Proposal to Organize a Coup d'Etat in Iran”, 26 XI 1952, <https://nsarchive.gwu.edu/document/15497-01-state-department-memorandum-conversation> (dostęp: 15 IX 2021).

¹⁰⁶ F. Azimi, *The Overthrow of the Government of Mosaddeq...*, s. 697.

¹⁰⁷ State Department, Memorandum of Conversation, Byroade to Matthews, „Proposal to Organize a Coup d'Etat in Iran”, 26 XI 1952, <https://nsarchive.gwu.edu/document/15497-01-state-department-memorandum-conversation> (dostęp: 15 IX 2021).

decyzji o wspólnej z Londynem operacji w Iranie, która musiała skutkować zahamowaniem pomocy dla rządu Mosaddeka. Warto też zauważyć, że także w amerykańskiej wspólnocie wywiadowczej nie dominowało przekonanie o prawdopodobieństwie rychłego przejścia władzy w Iranie przez komunistów bądź dostania się tego kraju w orbitę wpływów radzieckich. Aczkolwiek uważano ten scenariusz za prawdopodobny, groźbę jego realizacji dostrzegano w dłuższej perspektywie czasowej¹⁰⁸.

Objęcie urzędu prezydenta USA przez Dwighta D. Eisenhowera na początku 1953 r. nie zmieniło początkowo polityki prowadzonej przez poprzednią administrację wobec Iranu. Zarówno Eisenhower, jak i nowy sekretarz stanu, surowy krytyk rzekomo ustępliwej wobec komunizmu polityki demokratów, John Foster Dulles nie widzieli alternatywy dla Mosaddeka. Kierownictwo CIA objął brat sekretarza stanu, Allen Dulles, który już wcześniej dał się poznać jako zwolennik twardego kursu w sprawach irańskich, jednak wciąż dominowała w Waszyngtonie obawa, że odsunięcie premiera może mieć nieobliczalne skutki dla Iranu i regionu. Na początku marca 1953 r. ściśle kierownictwo polityczne USA perspektywy Iranu oceniało pesymistycznie. Allen Dulles dostrzegał, że komunistyczna Tude taktycznie popiera Mosaddeka, zarazem jednak propaganda partii określa go mianem „nikczemnego sługi szacha”. Allen Dulles nie ufał Mosaddekowi, jednak oceniał, że gdyby premier „został zamordowany albo w inny sposób stracił władzę, [...] przejęliby ją komuniści”. To zaś oznaczało dla Zachodu utratę dostępu do ropy, a zasoby irańskie służyłyby ZSRR. Reszta regionu, zdaniem Allena Dullesa, znalazłaby się w strefie wpływów komunistycznych. Sekretarz stanu nie ukrywał też bezradności i „utratę Iranu” uznawał za prawdopodobną; uważał, że USA mogą jedynie zyskać na czasie, lecz „nie wiadomo, co z tym czasem zrobić”. Rozważane przez Allena Dullesa scenariusze zdystansowania się USA od Londynu i zakupów ropy od Iranu, co byłoby ustępstwem nawet wobec linii administracji Trumana, dowodziły desperacji sekretarza stanu próbującego podtrzymać wpływy Zachodu w tym kraju¹⁰⁹. Eisenhower odrzucał pomysł „zerwania” z Wielką Brytanią, nie widział też możliwości interwencji wojskowej w Iranie, która oznaczała jego zdaniem wojnę z ZSRR. Sugestię, iż USA mogłyby kupić irańską spółkę naftową, skwitował Eisenhower słowami, iż nie uda mu się przekonać Kongresu do zakupu „bankruta”¹¹⁰.

USA grały więc na czas, ku rosnącej irytacji Brytyjczyków. Eden kąśliwie stwierdzał, że Eisenhower „zdaje się mieć obsesję na punkcie komunistycznego Iranu”¹¹¹. Jednak konserwatywny rząd Winstona Churchilla wiązał zasadnicze

¹⁰⁸ Draft National Intelligence Estimate, 12 VIII 1953, FRUS (2017) 1952–1954, s. 661.

¹⁰⁹ Memorandum of the Discussion at the 135th Meeting of the National Security Council, 4 III 1953, FRUS (2017) 1952–1954, s. 475–477.

¹¹⁰ Ibidem, s. 477–478.

¹¹¹ A. Eden, *Full Circle. The Memoirs of Anthony Eden*, London 1960, s. 212.

nadzieje ze zmianą władzy w Waszyngtonie. Źródła dowodzą, że administracja Eisenhowera nie tylko nie dokonała radykalnej reorientacji swojej polityki wobec Iranu tuż po objęciu władzy, lecz kontynuowała – choć krótko – linię Trumana. Jednak w Londynie dostrzegano zmianę nastrojów w rządzie amerykańskim i przekonano stronę amerykańską do planu odsunięcia Mosaddeka¹¹². Szybkiej ewolucji stanowiska USA sprzyjała wprawdzie zmiana administracji, jednak kluczową rolę odgrywała pogarszająca się sytuacja w samym Iranie. Obawa przed przechwyceniem władzy przez komunistów i rozciągnięciem kontroli nad Iranem przez ZSRR skłaniała długo USA do wspierania Mosaddeka. Jednak od czasu kryzysu rządowego w 1952 r. narastało w Waszyngtonie przekonanie, że dalsze rządy Mosaddeka mogą spowodować dojście do władzy w Iranie komunistów. Źródłem narastającego napięcia między Waszyngtonem a Teheranem było oczekiwanie Mosaddeka, iż USA wesprą Iran w obliczu bojkotu ropy irańskiej zorganizowanego z inicjatywy Londynu. Allen Dulles był temu zdecydowanie przeciwny, argumentując, że oznaczałoby to uderzenie w interesy brytyjskie. Iran nie mógł liczyć na uruchomienie przemysłu naftowego z pomocą USA. W Waszyngtonie rozumiano konsekwencje takiego stanowiska: groźbę zwrócenia się samego Mosaddeka przeciw Zachodowi lub przejęcie władzy przez komunistów¹¹³. W konsekwencji dojrzewała myśl o obaleniu premiera. W studium takiej operacji, przygotowanym przez Donalda Wilbera w kwietniu 1953 r., przyjmowano jako zasadnicze założenie, że „interesy i polityka Stanów Zjednoczonych wymagają zastąpienia Mosaddeka i należy użyć zasobów Agencji w celu poparcia gen. Zahediego, chcącego objąć (*contender*) urząd premiera”. Wilber powoływał się na szerokie poparcie, jakim miał cieszyć się Zahedi, chodziło jednak w istocie o to, iż wyrastał on na jedyną osobę zdolną udźwignąć rolę przywódcy spisku i przewrotu. Wilber zakładał w swojej analizie, że „na obecnym etapie reakcja sowiecka na wymuszoną zmianę rządu będzie ograniczona”¹¹⁴. Rozpoczęcie przygotowań do operacji przez Kermita Roosevelta jr. wskazywało na podjęcie decyzji politycznej przez Eisenhowera o zaangażowaniu CIA we współpracę z wywiadem brytyjskim w operację zmiany rządu irańskiego. Po trzech latach USA przyjęły, iż warunkiem zakończenia kryzysu irańskiego jest obalenie Mosaddeka¹¹⁵.

Z perspektywy czasu Eisenhower jednoznacznie pozytywnie oceniał politykę swojej administracji wobec Iranu. „Cokolwiek zrobiliśmy, dobrego lub złego, w zakresie naszych programów pomocy dla Iranu w przeszłości, możemy mieć

¹¹² Wm.R. Louis, *Britain and the Overthrow of the Mosaddeq Government*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, red. M.J. Gasiorowski, M. Byrne, Syracuse 2004, s. 158–160.

¹¹³ Memorandum of Discussion at the 136th Meeting of the National Security Council, 11 III 1953, FRUS (2017) 1952–1954, s. 489–493.

¹¹⁴ Estimate Prepared in the Iran Branch, Near East and Africa Division, Directorate of Plans, Central Intelligence Agency Washington, [b.d.], FRUS (2017) 1952–1954, s. 526–527.

¹¹⁵ D.N. Wilber, *Overthrow of Premier Mosaddeq...*, s. 2–3.

przynajmniej satysfakcję, że ocaliliśmy Iran od komunizmu i utrzymaliśmy go po naszej stronie przeciwko Związkowi Radzieckiemu”¹¹⁶. Opis i ocena polityki USA wobec Iranu w latach 1951–1953 musi uwzględniać wszystkie czynniki, które wpływały na rozwój sytuacji politycznej. Nie tylko Stany Zjednoczone przyczyniły się do przewrotu z 1953 r. 28 Mordada nie był bowiem możliwy bez udziału irańskich sił politycznych, od dworu cesarskiego, przez korpus oficerski, po zaangażowane politycznie duchowieństwo. Wilber, jeden z organizatorów operacji, wskazywał na kluczowe dla powodzenia akcji zaangażowanie ludności Teheranu. Przedstawiał wydarzenia z 19 sierpnia jako skutek wyboru społeczeństwa irańskiego między stabilizacją wynikającą z trwałości instytucji monarchii a chaosem, jaki wyłaniał się z rządów Mosaddeka. Porównując operację irańską z zakończonym fiaskiem niepowodzeniem akcji CIA w Zatoce Świń w 1961 r., wskazywał Wilber na zasadniczą różnicę polegającą na tym, że „okoliczności nie *zmuszały* [podkreślenie oryginalne – M.F.] Kubańczyków do dokonania wyboru”¹¹⁷. Innymi słowy, zdaniem Wilbera w 1953 r. CIA wykorzystwała naturalną opozycję Irańczyków wobec Mosaddeka, którego to czynnika zabrakło w 1961 r., skazując operację kubańską na porażkę. Ocena Wilbera potwierdza wniosek, który można wysnuć z dostępnych źródeł, iż zamach stanu był konsekwencją walki politycznej w samym Iranie, w którą włączyły się Stany Zjednoczone, by odegrać kluczową rolę w przewrocie. Przewrót przebiegł sprawnie i nie wywołał skutecznego, masowego sprzeciwu społecznego także z uwagi na podziały w łonie samego Frontu Narodowego oraz zantagonizowanie przez Mosaddeka różnych grup społecznych w wyniku jego polityki pozyskiwania niższych warstw społecznych i lewicy¹¹⁸.

Uwzględnienie wewnętrznych uwarunkowań zamachu nie pozwala umniejszyć roli odegranej przez USA, która była decydująca. Jednak to nie rząd amerykański wykreował kryzys w Iranie i nie on odpowiadał za pogłębiający się konflikt polityczny w tym kraju.

Utrwalił się pogląd, iż organizując operację TPAJAX, USA przerwały proces odbudowy rządów konstytucyjnych w Iranie. Tę interpretację wzmacniało w opinii publicznej oświadczenie sekretarz stanu Madeleine Albright, iż USA odegrały znaczącą (*significant*) rolę w obaleniu Mosaddeka. Albright stwierdziła zarazem, iż „administracja Eisenhowera wierzyła, że działania te były usprawiedliwione powodami strategicznymi, jednak zamach stanu w oczywisty sposób cofnął Iran w rozwoju politycznym”¹¹⁹. Zauważyć jednak

¹¹⁶ Memorandum of Discussion at the 312th Meeting of the National Security Council, 7 II 1957, FRUS 1955–1957, *Near East Region, Iran, Iraq*, t. XII, Washington 1991, s. 895.

¹¹⁷ D.N. Wilber, *Adventures in the Middle East. Excursions and Incursions*, Princeton 1986, s. 189–190; idem, *Overthrow of Premier Mosaddeq...*, s. 85–95.

¹¹⁸ Por. E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions...*, s. 273, 274–275.

¹¹⁹ Secretary of State Madeleine K. Albright, Remarks before the American-Iranian Council, 17 III 2000, Washington DC, <https://1997-2001.state.gov/statements/2000/000317.html> (dostęp: 15 IX 2021).

należy, że w warunkach słabości instytucjonalnej państwowości irańskiej i niskiego wyrobienia politycznego społeczeństwa, któremu towarzyszyła silna polaryzacja, skutki polityki Mosaddeka były niepewne. W żadnym razie nie przesądzało to, iż jego rządy doprowadzą do budowy nowoczesnego państwa demokratycznego, a ich kontynuacja, nawet przy wsparciu USA, zapewniłaby stabilizację wewnętrzną w Iranie. Doświadczenie rewolucji irańskiej lat 1978–1979 dowodzi, iż nowy porządek może zasadniczo odbiegać od wyobrażeń uczestników ruchu rewolucyjnego¹²⁰.

Rozważania dotyczące możliwych konsekwencji kryzysu irańskiego 1951–1953 w przypadku innej polityki Waszyngtonu pozostaną zawsze jedynie spekulacjami, a ocenę zaangażowania USA w irański zamach stanu należy formułować z uwzględnieniem sytuacji wewnętrznej w Iranie oraz kontekstu międzynarodowego, w szczególności interesów Wielkiej Brytanii i uwarunkowań zimnej wojny. Te czynniki przeważyły nad ryzykiem pogorszenia reputacji i pozycji USA w regionie i zdecydowały o polityce Stanów Zjednoczonych wobec Mohammada Mosaddeka i Frontu Narodowego. Naturalną konsekwencją udziału USA w obaleniu Mosaddeka i wyparcia wpływów brytyjskich z Iranu było powiązanie Stanów Zjednoczonych z reżimem Mohammada Rezy.

Streszczenie

Nacjonalizacja przez Iran w 1951 r. przemysłu naftowego kontrolowanego przez Angielsko-Irańską Spółkę Naftową spowodowała poważny kryzys międzynarodowy. Od początku w rozwiązanie sporu brytyjsko-irańskiego zaangażowały się Stany Zjednoczone, budujące swoją pozycję na Bliskim Wschodzie i obawiające się „utrąty” Iranu na rzecz ZSRR. Główny architekt irańskiego programu emancypacji polityczno-ekonomicznej, premier Mohammad Mosaddek dążył do uzyskania poparcia USA, licząc na obawę Waszyngtonu przed ekspansją ZSRR w regionie. Amerykańskiego wsparcia oczekiwała także Wielka Brytania, uznająca nacjonalizację za działanie bezprawne, a Mosaddeka za niebezpiecznego populistę. Początkowo polityka USA służyła poszukiwaniu kompromisu między stronami sporu. Administracja Trumana wykazywała zrozumienie dla zasady nacjonalizacji, odrzucając propozycje Wielkiej Brytanii odsunięcia Mosaddeka od władzy. Pogłębiający się kryzys i obawa przed przejęciem władzy w Iranie przez komunistów skłoniły ostatecznie administrację Eisenhowera do podjęcia decyzji o bezpośredniej interwencji. W wyniku przewrotu w 1953 r. obalono nacjonalistyczny rząd, umożliwiając stworzenie w Iranie autorytarnego systemu władzy pod patronatem USA. Artykuł omawia politykę USA wobec kryzysu irańskiego w oparciu o opublikowane w 2017 r. dokumenty, które rzucają światło na wiele aspektów stosunków amerykańsko-irańskich w tym okresie.

¹²⁰ Zob. E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions...*, s. 525–529; idem, *Historia współczesnego Iranu...*, s. 212–213.

“Keeping Iran on the Side of the West”. The Evolution of US Policy towards the Iranian Crisis (1951–1953)

The decision of Iran to nationalise the oil industry that belonged to the Anglo-Iranian Oil Company in 1951 led to a severe international crisis. The United States, building its position in the region and afraid of “losing” Iran to the USSR, engaged in the Anglo-Iranian dispute from the very beginning. Mohammad Mosaddeq, the leading architect of the Iranian political and economic emancipation programme, hoped that the US would support Iran in the face of the threat of Soviet expansion in the region. Great Britain also expected American support. It rejected nationalisation as an unlawful act and labelled Mosaddeq a dangerous populist. Initially, US policy aimed to achieve a compromise between parties to the dispute. The Truman administration accepted Iran’s position on the principle of nationalisation and rejected the British offer of ousting Mosaddeq. The deepening crisis and fear of a communist takeover in Iran finally prompted the Eisenhower administration to direct intervention. The coup of 1953 overthrew the nationalist government and led to the creation of an authoritarian regime in Iran under the aegis of the United States. The article discusses US policy on the Iranian crisis in light of newly published (in 2017) documents illuminating many problems of US-Iranian relations in the period (1951–1953).

Bibliografia

Źródła drukowane

- Eden A., *Full Circle. The Memoirs of Anthony Eden*, London 1960.
- Foreign Relations of the United States 1951, The Near East and Africa*, t. V, Washington 1982.
- Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran 1951–1954*, t. X, Washington 1989.
- Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran 1951–1954*, Washington 2017.
- Foreign Relations of the United States 1955–1957, Near East Region, Iran, Iraq*, t. XII, Washington 1991.
- Secretary of State Madeleine K. Albright, Remarks before the American-Iranian Council, 17 III 2000, Washington DC, <https://1997-2001.state.gov/statements/2000/000317.html> (dostęp: 15 IX 2021).
- State Department, Memorandum of Conversation, Byrroade to Matthews, „Proposal to Organize a Coup d’Etat in Iran”, 26 XI 1952, <https://nsarchive.gwu.edu/document/15497-01-state-department-memorandum-conversation> (dostęp: 15 IX 2021).

Opracowania

- Abassy M., *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Kraków 2013.
- Abrahamian E., *Historia współczesnego Iranu*, tłum. N. Nowak, Warszawa 2011.
- Abrahamian E., *Iran between Two Revolutions*, Princeton 1982.
- Abrahamian E., *The Coup. 1953, the CIA, and the Roots of Modern U.S.–Iranian Relations*, New York 2015.
- Afkhami G.R., *The Life and Times of the Shah*, Berkeley 2009.
- Azimi F., *The Overthrow of the Government of Mosaddeq Reconsidered*, „Iranian Studies” 2012, t. XLV, nr 5, s. 693–712.
- Azimi F., *The Quest for Democracy in Iran. A Century of Struggle Against Authoritarian Rule*, Cambridge 2008.

- Bill J.A., *The Eagle and the Lion. The tragedy of American-Iranian Relations*, New Haven 1988.
- Clark M., *Premier Quits As Iran Speeds Nationalization of Oil Fields*, „The New York Times”, 28 IV 1951, s. 1.
- Elm M., *Oil, Power and Principle. Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*, Syracuse 1992.
- Gasiorowski M.J., *U.S. Foreign Policy and the Shah. Building a Client State in Iran*, Ithaca–London 1991.
- Ghods M.R., *The Rise and Fall of General Razmara*, „Middle Eastern Studies” 1993, t. XXIX, nr 1, s. 22–35.
- Hirszowicz Ł., *Iran 1951–1953. Nafta, nacjonalizm, imperializm*, Warszawa 1958.
- Keddie N.R., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Kraków 2007.
- Marsh S., *Anglo-American Relations and the Labour Government's 'Scuttle' from Abadan: a 'Declaration of Dependence'?*, „The International History Review” 2013, t. XXXV, nr 4, s. 817–843.
- Maugeri L., *The Age of Oil. The Mythology, History and Future of the World's Most Controversial Resource*, Westport 2006.
- McAllister W.B., Botts J., Cozzens P., Marrs A.W., *Toward „Thorough, Accurate and Reliable”. A History of the Foreign Relations of the United States Series*, Washington 2015.
- Milani A., *Eminent Persians. The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941–1979*, t. I, Syracuse 2008.
- Milani A., *The Shah*, New York 2012.
- Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, red. M.J. Gasiorowski, M. Byrne, Syracuse 2004.
- Rahnema A., *Overthrowing Mosaddeq in Iran: 28 Mordad/19 August 1953*, „Iranian Studies” 2012, t. XLV, nr 5, s. 661–668.
- Roosevelt K., *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran*, New York 1979.
- Shively J., „*Good Deeds Aren't Enough? Point Four in Iran, 1949–1953*”, „Diplomacy & Statecraft” 2018, t. XXIX, nr 3, s. 413–431.
- Wilber D.N., *Adventures in the Middle East: Excursions and Incursions*, Princeton 1986.
- Wilber D.N., *Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran, November 1952 – August 1953*, Washington 1954, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-index.html> (dostęp: 1 X 2020).
- Woodhouse Ch.M., *Something Ventured*, London 1982.

Marcin Fatalski – dr; adiunkt w Instytucie Amerykanistyki i Studiów Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się historią stosunków międzynarodowych i polityką zagraniczną USA, ze szczególnym uwzględnieniem okresu zimnej wojny. E-mail: marcin.fatalski@uj.edu.pl.

Marcin Fatalski – PhD; assistant professor at the Institute of American and Polish Studies, Jagiellonian University. His academic interests cover the history of international relations and US foreign policy with a particular focus on the Cold War period. E-mail: marcin.fatalski@uj.edu.pl.